

SIRBİSTAN'DAKİ ANAYASAL GELİŞMELER VE PRENS MİHAİLO OBRENOVIÇ'IN ULUSAL ODAKLI SİYASETİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ (1860-1868)

Tanja Čerevicki

Hacettepe Üniversitesi

Giriş

Sırp lar arasında bir anayasa kabul etme fikri, 1804'teki Birinci Sırp Ayaklanması sırasında ortaya çıkmıştı.¹ Bu dönemde, birkaç anayasal kanun kabul edildi. Dönemin Sırp halkının lideri Kara Yorgi, diğer ulusal önderlerle kıyaslandığında anayasanın kabulü konusunda farklı bir görüşe sahipti. Kara Yorgi, anayasada gücünü meşrulaştıracak ve halefleri için güvence altına alacak bir sözleşme gördü. Muhalefet anayasada gücün bir kısmını temsili meclislere devretmeyi destekledi. Böylece, 1808 ve 1811 tarihli anayasal kanunlar, yüksek makamlar arasındaki ilişkileri düzenlediği ve Sırp anayasacılığının gelişmesinin temellerini atmaktadır. Vasal konum, yabancı güçlerin baskısı ve isyancıların anlaşmazlığı ilk anayasanın kabul edilmesini geciktirdi, ancak anayasacılık fikri Sırbistan'da çoktan kök salmıştı. Bu nedenle bir sonraki dönemde anayasa meselesi siyasi çekişmelerin konusu olmuştur. Prens Miloş Obrenoviç despotik bir şekilde hüküm sürdü ve herhangi bir güç sınırlamasını kabul etmedi.² Prens rakibi olan Devlet Konseyi'nin görevi, hükümdarın gücünü sınırlamaktı. Sırp Prenslığı'nın özerkliğini Sırp literatüründe İkinci Hatt-ı Şerif olarak bilinen 8-18 Ekim 1830

1 Sırp isyanları için bkz. (Börekçi, 2001; Aslantaş, 2023; Özkan, 2011).

2 Miloş Obrenoviç'in birinci hükümdarlığı 1815-1839, ikinci hükümdarlığı ise 1858-1860.

(Evâhir-i R 1246)³ tarihli ferman ve 13 Kasım 1833 (29 Cemazeyilahir 1249) Hatt-ı Şerif⁴ ile teyit etmiştir. 1830'da Prens Miloş'a kalıtsal

Prens/Knez ünvanı verildi. 1833 Hatt-ı Şerif, tımar sistemini yasal olarak kaldırmıştır. Yani tımar sistemi sipahi kaldırılarak dönüştürülmüş, ancak Sırp devleti tarafından toplanan sipahi vergileri kaldırılmamıştır. Sonunda 1835'te Sırp köylülerinin devlete karşı tüm görevleri, yıllık bir vergi ödemesiyle sınırlı hale getirilmiştir. Dolayısıyla 1833 Hatt-ı Şerif ile ulusal süreç tamamlanırken, 1835 yılında Sırp bağımsızlığının toplumsal süreci tamamlanmış oldu (Љушић, 1986, s. 3).

Sırp Prenslığı'ne Osmanlı İmparatorluğu içinde özerk yönetme statüsü veren 1830 tarihli Ferman metninde Prens Miloş'un iktidarı Devlet Konseyi ile paylaşması gerekiyordu ancak prens buna bağlı kalmadı. (Драгнић, 1989, s. 29; Љушић, 1990, s. 30). Prens Miloş'un mutlakiyetçi hareketlerinin sonucu, 1835'teki Mileta İsyanı ve ilk defa bir anayasanın kabul edilmesi talebi oldu. Böylece 15 Şubat 1835'te Kraguyefça'da ilk Sırp anayasası (Sretenjski ustav) kabul edilmiştir (Љушић, 1986, s. 137).

Sretenje Anayasası⁵; prensliğin sembolleri, vatandaşların hakları, hükümet ve hükümetin bölgesel örgütlenmeleri, kamu yönetimi ve anayasa değişiklikleri hakkında maddeleri içeriyordu. Bu anayasa aynı zamanda yasama yetkisine sahip olmayan ancak yasama girişimine sahip olan Millet Meclis'ine vergi ve diğer görevleri belirleme hakkını da sağlamaktadır. Sretenje Anayasası'nın kabul edilmesi, anayasaya olumlu bakmayan Osmanlı İmparatorluğu gibi büyük güçlerin, Avusturya'nın ve de Rusya'nın çıkarına uymadığı için çeşitli baskılarla Prens Miloş'un anayasayı yürürlükten kaldırmasıyla sonuçlandı. Sretenje Anayasası'nın önemi, anayasallık, parlamentarizm ve insan hakları ve özgürlüklerinin korunması fikrini oluşturma arzusuna yansdı. Bu anayasa ile getirilen konsey, Miloş'un kendi yönetim gücünün önünde bir engel oldu ve sonraki yıllarda Sırp anayasacılığının gelişmesinde önemli bir siyasi devlet faktörü oldu (Љушић, 1986, ss. 137-150).

İkinci Sırp Anayasası 1838 yılında padişah fermanı ile kabul edilmiş ve bu nedenle tarih yazımında Türk Anayasası ("Turski Ustav") olarak anılmıştır (Ceylan, 2019, s. 8). 1838 tarihli kararnameye göre, en yüksek güç prens ve konsey arasında paylaştırıldı. Bu anayasa konseye ek yetki vermiş ve ayrıca prensin

3 BOA, Y.EE. 41/139.

4 BOA, HR.SYS. 1384/2.

5 Anayasa hakkında daha fazla bilgi için bkz. (Љушић-Поповић, 2004; Аврамовић, 2010; Радојевић, 2010).

Bâbîâli'nin onayı olmadan konsey üyelerini görevden alamayacağını belirten anayasanın 17. maddesi Sırp Knezliği'ndeki iç siyasi durumun daha da gelişmesi için öneme sahip olmuştur.. Böylece Bâbîâli, Konsey ile prens arasındaki iç özerkliği doğrudan tehdit eden ilişkilere müdahale etmiştir. (Љушић, 1990, s. 30). Prens Miloş bu duruma katlanmamış ve birkaç defa söz konusu anayasal hükümleri değiştirmeye uğraşarak sonunda başarılı olamamıştı. Miloş'un anayasal hükümlerini savunan siyasi muhalifler, bu mücadeleden yola çıkarak "Anayasa Savunucuları" olarak adlandırılmış ve Prens Miloş Obrenoviç 1839'de iktidardan istifa etmiştir. (Јовичић, 1990, s. 9).

Türk Anayasası'nın yürürlükte olduğu dönemde (1838-1869) prenslik tahtında değişiklikler meydana gelmişti; ilk olarak Prens Miloş iktidardan ayrılmış ve oğlu Milan (1839'da öldü) iktidara gelmişti. Milan Obrenoviç'in yerine ise kardeşi Mihailo (1839-1842) geçmişti. Ancak Anayasa Savunucuları'yla yaşanan anlaşmazlık nedeniyle Mihailo iktidardan ayrılmış ve muhalefet Prens Aleksandar Karacorceviç'i Sırp prensi olarak atamıştır. Karacorceviç'in yönetimi ve konsey'in yönetimi halk arasında büyük bir memnuniyetsizliğe neden olmuştur.

1858 Yılında Sırp Tahtında Hanedan Değişikliği

Obrenoviç, hanedanın (Prens Miloş Obrenoviç'in ikinci hükümdarlığı 1858-1860) Sırbistan'a dönüşünü, yoğun ulusal ve diplomatik faaliyetlerin başlangıcı olarak işaret etmektedir.. Prens Aleksandar Karacorceviç'in ulusal siyasetin yürütülmesindeki zayıf tavrı, yerini Prens Miloş'un katı tavrına bıraktı. Prens Mihailo, babasının politikasını kendisi de sürdürdü. İlk kez Sırbistan'ı büyük güçlerin etkisinden kurtarmak ve bağımsız bir dış politika izlemek için çaba gösterdi. Bu politikanın amacı, Osmanlı yönetiminden kurtulmak ve Balkan halklarının ortak bir devletini kurmaktır (Јакшић-Вучковић, 1963, ss. 16-19).

Anayasa Savunucuları döneminde (1842-1858) Prens Aleksandar Karacorceviç ile Devlet Konseyi arasındaki çatışma nedeniyle Prenslik bir iç siyasi kriz içindeydi. Prensliğin dış politikasını yürütme konusunda anlaşmazlık vardı. Prens Aleksandar, padişaha veya Avusturya'ya karşı durmak istemiyordu. Böyle bir tutum, daha aktif bir ulusal politika izlemeyi imkânsız hale getirdi ve yavaş yavaş prens Aleksandar aşırı bir Avusturya etkisi altında kaldı. (Стојанчевић, 1994, ss. 269-280). Ayrıca, hükümdarın pasif duruşunun karşısında, ileri ulusal-politik gözlem olması gerekiyor gibi dolu yeni nesil Sırp aydınlarının liberalizmi ortaya çıkmıştı Konseyde bulunan üyelerin çoğunluğu, prensin Avusturya'ya bağlı politikaya karşı çıkmıştı. Aziz Andrey Meclisi, 12 Aralık 1858'de Aziz Andrey Gününde başlayan Sırp Prensliği Meclisi'nin bir oturumuydu. Prens Aleksandar Karacorceviç

meclisi muhalefetin baskısı altında topladı. Mecliste Anayasa savunucuları ve liberaller, Miloş Obrenoviç'i desteklediler ve Prens Aleksandar Karacorceviç'in prenslik görevini alıp Prens Miloş Obrenoviç'e devrettiler.

1859'da İtalya'nın birleşmesi için yapılan savaş sırasında, Sırbistan topraklarında yoğun diplomatik yazışmalar gerçekleşti. Prens Mihailo, savaşın patlak vermesinden önce Viyana, Paris ve Londra'yı ziyaret ederek yöneticiler ve bakanlarla görüştü. Fransız imparatorunun duruşu, İtalya'nın birleşmesi için bir savaş başlatmaktı. Kamilo Kavur ve Sardunya hükümeti ile mutabık kalınarak savaşın başlaması için tüm hazırlıklar yapıldı. Bu olaylarda Sırbistan, isyana hazırlanan Macarlara yardım edebilecek biri olarak görülüyordu. Sırbistan, savaşa girme ve Avusturya ile Osmanlı İmparatorluğu tarafından saldırıya uğrama riski altındaydı. Prens Mihailo'ya tarafsız kalması tavsiye edildi, bu özellikle ne pahasına olursa olsun Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünün ihlal edilmesini istemeyen İngiltere tarafından ısrar edildi. Prens Mihailo, Bosna'daki Hıristiyan nüfusun kötü durumu ve Bosnalı soyluların sürekli isyan ve baskıları nedeniyle İngilizlerin Bâbıâli'ye müdahale etmesini istedi. Bâbıâli'den Bosna'daki ayaklanmaya daha enerjik tepki vermesini istedi, aksi halde Balkanlar'da büyük bir ayaklanma başlayabilirdi. Bosna-Hersek ahalisini sadece Sırlar değil, Karadağlılar, Fransızlar, Ruslar ve Avusturyalılar kışkırtmıştır (BOA, HR.TO., 283/5). Bu zamanlarda, Prens Mihailo Macar göçmen temsilcisi Layoş Koşut ile de bir araya geldi. Koşut'un notlarında görüşmede ne konuşulduğuna dair bilgiler mevcuttur. Ancak verdiği bilgilerin çoğu doğru olarak kabul edilemez. Koşut'un çabalarına Prens Mihailo'nun doğrudan destek vermesi mümkün değildi (Јакшић-Вучковић, 1963, ss. 31-33).

Miloş ve Mihailo'nun 1859 yılındaki bu temkinli politikası haklı çıkmıştı. Sırbistan tehlikeli bir durumdan kaçındı. Sırbistan çevresinde, Bosna'da isyanlar ve mültecilerin sürekli akın ettiği Bulgaristan'daki durum sakin değildi. Sırbistan'ın Bosna ve Bulgaristan'da huzursuzluğa neden olduğuna dair kanıt yoktur. Sırp Prensliği geniş alanlarda Osmanlı şiddetini daha da artırabilecek eylemlere karşıydı. Büyük Güçler, Sırp hükümetinin yardım ve destek çağrılarına önem vermediler. Sırlar bu süreçte hem Rusya'nın desteğine hem de Sırbistan'daki Fransız temsilcisinin desteğine güvenemediler. İngiliz ve Avusturyalı temsilciler ise Bâbıâli'nin Sırbistan'daki konumunun zayıflamaması için çabaladılar. Diğer taraftan, Bâbıâli Prens Miloş'un meydan okuyan ve katı tavrından memnun kalmadılar (Јакшић-Вучковић, 1963, s. 48).

Prens Mihailo Obrenoviç'in İkinci İktidarı (1860-1868)

Prens Mihailo ikinci defa iktidara geldiğinde 37 yaşındaydı. Bu süreç içerisinde eğitim ve siyasi deneyimdeki boşlukları doldurmaya çalışmıştı. Tüm Avrupa'yı gezdiğinde, devlet adamları ve diplomatlar ile tanışıp Avrupa siyasetinin sorunları hakkında bilgi sahibi oldu. Babası Prens Miloş ile arasındaki karakter farkı her açıdan göze çarpıyordu. Sırp halkının gözünde bu gerçek her zaman Prens Mihailo'nun lehine gidilmedi. Prens Miloş halka yakın duruyordu. Prens Mihailo içedönük kişiliğe sahip bir şahsiyet olarak halkla nasıl konuşacağını bilmiyordu. Ayrıca prens Sırbistan dışında kaldığı süre boyunca halk gelenek ve göreneklerinden uzaklaşmıştı. Sırpların ve yabancıların hemfikir olduğu Mihailo'nun kişiliğine ilişkin değerlendirmeler, prensin bir devlet adamı niteliklerine sahip olmadığı gerçeğinden bahsetmiştir.. Ancak onu vatanseverlik, dürüstlük ve nezaketle övmüşlerdir.. Bu nitelikleri ve Sırbistan'ı Osmanlı yönetiminden kurtarma arzusu, ona ortaklarının içten saygısını kazandırdı (Јакшић-Вучковић, 1963, s. 50). Prens Mihailo'nun tahta çıktığı sırada, İtalya tarihinde önemli bir aşama olan birleşme sona eriyordu. Garibaldi'nin Güney İtalya'daki başarısı dünyaya düzenli bir ordu, büyük müttefikler, diplomasi ve hatta bazı büyük güçlerin iradesine karşı ulusal fikrin kazanabileceğini göstermişti. Bu örnek, yabancı egemenliği altındaki Avrupa ülkeleri üzerinde büyük bir etki bırakmıştı.

Prens Mihailo, Sırbistan'ın bağımsızlığını kazanmak için Avrupalı güçlerin yardımına güvenemeyeceğini, savaşlabileceğini ve Osmanlıların ancak Balkan uluslarının ittifakının yardımıyla yenilebileceğini farkına vardı. Böylesine cesur bir planın uzun ve iyi bir hazırlık yapması gerekiyordu çünkü o dönemde Balkan özerk devletlerinin hiçbiri Osmanlı İmparatorluğu ile baş edecek güce sahip değildiler. Prenslikteki iç siyasi durum istikrarlı değildi. Prens Miloş zamanında bile Karacorceviç'in destekçileriyle ve ardından kendi muhalefetiyle uğraşmaktaydı. Prens Mihailo, liberalleri hükümete kabul ederek, görevden alınan memurlara af çıkararak ve emekli maaşı vererek durumu düzeltmeye çalıştı. Prens, hükümdarlığının ilk günlerinde Bâbüâlî'ye karşı tavrını değiştirme niyetini gösterdi. Örneklerden biri, Prens Mihailo'nun Sırbistan Prensi seçildiğini onaylayan berat almasıydı. Geleneğe göre beratın açık havada halkın huzurunda alınması gerekirdi. Ancak Prens Mihailo, gelenek gereği berat alıp okumak yerine, beratını evinde almaya karar verdi. Bu değişikliğin ne gibi gelişmelere yol açtığından dolayı herhangi bir açıklama yapmadan Bâbüâlî'nin temsilcisi Enver Paşa'yı evine davet etti. Prens Mihailo bu geleneği bozmaya kararlıydı ve berat töreninde Enver Paşa'yı beklenen şekilde ve özel olarak selamlamadı. Enver Paşa, Prens Mihailo'nun kabul odasına girdiğinde, prens, Enver Paşa'ya padişahın sadık bir tebaası olarak, ama daha önemlisi aynı zamanda Sırbistan'ın haklarını

ve kurumlarını koruyacak bir prens olarak hüküm süreceğini kısa bir açıklama yapmıştı. Sırp prensinin davranışlarındaki bu değişiklik sayesinde Osmanlı İmparatorluğu'na yönelik politikasının, prens Aleksandar Karacorceviç'in politikasından farklı olacağı fark edilmiştir. (BOA, İ.HR., 179/9858; Јакшић-Вучковић, 1963, ss. 50-51).

Hükümdarlığının başında mutlakiyetçi bir yönetim planlamışsa da prens muhalefetini ihmal etmemiştir. Muhalefet, konsey aracılığıyla prensin gücünü sınırlamak isteyen muhafazakarlar ve aynısını Milli Meclis aracılığıyla yapmaya çalışan liberaller olmak üzere iki akımdan oluşuyordu. Prens, uzlaşmacı bir çözüme ulaşmak için her iki akımın temsilcilerinden bir hükümet kurmaya çalıştı, ancak böyle bir hükümet etkili olmadı ve kısa sürede değiştirildi (Милићевић, 1964, s. 139).

Mihailo'nun hükümdarlığının başından itibaren, iki yıldır Sırbistan'ın genel ilerlemesini engelleyen siyasi gruplar arasındaki anlaşmazlıkların ortadan kaldırılması ihtiyacı hissedildi. Mihailo, Obrenoviç hanedanının muhaliflerine yönelik zulmü durdurmak için içtenlikle çalıştı. Liberallerin reform yapma girişimleri, prensin sert direnişiyle karşılaştı. Onları daha fazla ısrar etmeleri üzerine iktidardan uzaklaştırdı. Bu, parti hesaplamalarına katkıda bulundu. Prens, tüm grupların temsilcilerini hükümete dâhil ederse siyasi tutkuları yatıştıracağına inanıyordu. Durum sakinleşmedi ve hükümet ile konseydeki sürekli bölünme devlet işlerini yürütmeyi zorlaştırdı (Стојанчевић, 1994, ss. 292-294).

Köylülerin yoksullaşmasının yarattığı kötü iç durum, ticaretin geri kalmışlığı, yetersiz devlet gelirleri, ülkenin kültürel ve ekonomik kalkınmasını zorlaştırdı ve bütün bunlar ulusal politikanın yürütülmesini olumsuz etkiledi. Reformlar gerekliydi ve bunun şartı da anayasayı değiştirmektir. 18 Ağustos 1861'de, Kragujevca'daki Preobrazenye Meclisi'nde toplanan halk temsilcilerine, esasen anayasayı değiştiren birkaç yasama önerisi sunuldu (BOA, A.MKT.UM., 478/74). Meclis seçimleri, 1858'de Aziz Andrey Meclisi tarafından kabul edilen Millet Meclisi Yasası hükümlerine göre yapıldı. 221 milletvekili seçildi. Oturumlar prensin konuşmasıyla açıldı. Meclis, hızlı ve basit bir incelemeyle, hükümetin kendisine sunulan aşağıdaki yasaları aldı: kalıtsal prenslik onuru yasasına bir değişiklik, Devlet Konseyi Yasası, Millet Meclis Yasası, Kamu Yönetiminin Teşkilatına İlişkin Yasa, Belediyeler İlişkin Yasalar. (Митриновић, Брашић, 1937, ss. 70-71).

Millet Meclis Yasası meclisi danışma rolüne indirdi. Meclisteki milletvekilleri prens tarafından atanacak, meclis oturumlarına bakanlar katılacaktı. Konsey yasasını ve konsey üyelerini, prens tarafından atanan ve onun takdirine bağlı olarak görevden alınabilecek sıradan memurlar yaptı. Konsey kanunları çıkarmaya

devam etti, ancak prensin otoritesi tarafından büyük ölçüde kısıtlandı. Bağımsız bir politika yürütme olanağından yoksun bırakıldı (Јовановић, 1933, ss. 167-184). Prens Mihailo, liberallerin engellemelerini önlediğinden, tüm önerileri fazla tartışılmadan kabul edildi. Konsey Yasası, prens devlet işlerini yönetme konusunda neredeyse sınırsız yetki aktardı. Diğer hükümlerin yanı sıra, prensin yabancı ülkelerle ilişkilerde Sırp halkının bir temsilcisi olduğunu da içeriyordu (10. madde). Konsey üyelerinin ayrıcalıklı konumu kaldırılmış ve böylece prensin iradesine karşı herhangi bir muhalefet imkânsız hale getirilmiştir (Јакшић, Вучковић, 1963, s. 81).

Preobrazenye Meclisi'nde onaylanan kanunlardan biri olan Halk Ordusu Yasası idi. Ona göre, ihtiyaç halinde bayrak altında çağrılacak, orduda görev yapabilecek insanlardan oluşan bir "halk ordusu" kurulmuştur (BOA, A.MKT.UM., 503/88). Yaklaşık 3.000 kişilik sürekli orduya ek olarak, bu yasa, ilk çağrıda bulunan 50.000 kişilik bir ordunun kısa sürede eğitilmesini ve silahlandırılmasını öngörür. Bu tedbir yıllardır düşünüldü. Diğer ülkelerde zaten ulusal ordu kurma örnekleri vardı. Sırbistan böyle bir oluşum için insan gücüne sahipti, ancak üst düzey makamı, teknik araçlar ve silahlardan eksikliği vardı. Silahların edinilmesi ek zorluklar yarattı. Mali yükü ek olarak, Sırbistan'a düşman olan iki güçten silah transferi için nasıl onay alınacağı sorunu da vardı. Silahların transferi için Bâbüâli ve Avusturya'dan izin alınması gerekiyordu. Özellikle anayasayı padişahın iradesi dışında değiştiren meclis kararlarından sonra, Bâbüâli'nin silah alımına ilişkin onayını almak imkânsızdı. Sırp Millet Meclisi tarafından onaylanan kararları, Bâbüâli hoşnutsuzlukla karşıladı. Kabul edilen yasalar, sadrazam Ali Paşa tarafından garantör güçlerin temsilcilerine Sırbistan'ın Bâbüâli'ye yönelik düşmanca niyetlerinin kanıtı olarak sunuldu. Ona göre Halk Ordusu Yasası, kanun tarafından iç düzeni sağlamak için onaylanan küçük Sırp ordusunu güçlü bir silahlı kuvvete dönüştürüyordu. Sadrazam bu yasaları karşı protesto etmiş ve garantör ülkelere, Sırp hükümeti yasaları değerlendirme ve onay için Bâbüâli'ye ve garantör ülkelere gönderene kadar Bâbüâli'nin bunları tanmayacağını bildirilmişti.⁶ Prens Mihailo'ya baskı yapmaları istendi. Sırp hükümeti ve prens, garantör güçler ve Bâbüâli nezdinde eylemlerini haklı çıkarmaya çalışmıştı. Filip Hristiç⁷ kapsamlı bir mektup yazarak İstanbul'daki Sırp temsilcisi (kethüda) Avram Petroniyeviç'e gönderdi. Petroniyeviç'in mektubu sadrazam Ali Paşa'ya

6 Kırım Savaşı'nı sona erdiren 1856 Paris Antlaşması'na göre garantör güçler şunlardı: Rusya, Fransa, Büyük Britanya, Sardunya ve Osmanlı İmparatorluğu. Bu anlaşma (Madde 25), Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Sırp Prensiği'nin özerkliğini garanti edilmektedir.

7 Prens Mihailo'nun ikinci hükümdarlığın süreçte, 27 Ekim 1860'tan 9 Aralık 1861 yılına kadar Başbakan ve Dışişleri Bakan görevleri üstlenmişti.

ve garantör devletlerin temsilcilerine okuması gerekiyordu.. Bu kanunda, konsey konusundaki meclis kararı, olağan kanunların değiştirilmesi anlamına geliyordu. Obrenoviç hanedandaki asıl haysiyetin miras hakkına ilişkin karar, mevcut yasalara ek olarak sunuldu. Milli ordunun kurulması, ülkede daha iyi bir düzen sağlama ihtiyacıyla açıklandı (Милићевић, 1964, ss. 141-143).

Başbakan İliya Garaşanin, prensin dış politikasının ana figürüydü (Sotirović, 2011, s. 89). O dönemde Bâbiâli, onu ılımlı Sırp politikacıları arasında sayıyordu. Bâbiâli, Anayasa Savunucuları'nın hükümeti sırasında on yıl boyunca Balkan Slavları arasında ulusal propaganda örgütlediğini ve önderlik ettiğini kesinlikle bilmiyordu. Garaşanin, 1848'de Sırbistan ve Karadağ'ın kurtuluş ve birleşme için ortak hareket etmesi konusunda ilk kez bir anlaşmaya varılmasından şahsen sorumluydu. Osmanlı hükümeti, Garaşanin'in 1842'de rakibi Prens Mihailo'yu devirmedeki rolünü görmezden gelemezdi. Garaşanin'in Osmanlı makamlarıyla ilişkilerinde uzun süre gösterdiği ölçülülük ve maharet, onun milli sahadaki büyük faaliyetini Bâbiâli'den gizlemiştir (Јакшић, Вучковић, 1963, s. 64). Prens Mihailo, Müslüman nüfusun Sırbistan'dan göç etmesi sorununu çözerek dış politika faaliyetine başladı. Garaşanin bu vesileyle birkaç ay İstanbul'da kalarak Osmanlı devlet adamlarıyla görüşerek bir çözüme ulaşmaya çalışmıştı. Fakat başarılı olamadı (Sotirović, 2011, s. 90).

Sırbistan'da Preobrazenye Meclisi'nden sonra Sırp-Türk ilişkileri daha kötüye gidişmiş. Başta halk ordusuna ilişkin olmak üzere kabul ettiği anayasal kanunlar Bâbiâli'nin tepkisine neden oldu ve protesto edildi. Ancak Osmanlı tarafından gelen protestoya Sırp prensi umursamadan askeri hazırlıkları devam etmesi emir verdi. Tüfek alımı için Ruslardan 300.000 düka kredi istendi. Osmanlılar Sırp hükümetinden şüphe duymaya başladı ve Sırbistan'daki Türk ve Sırp nüfus arasındaki ilişkiler kötüleşti. Böylesine ilerlemiş bir durum sonucunda 15 Haziran 1862'de Osmanlı nizamlarının Sırp bir çocuğu yaraladığı Çukur Çeşmesi'nde Sırp ve Türkler arasında sokak kavgalarına neden olan bir olay meydana geldi. Garaşanin'in müdahalesiyle durum sakinleşti ancak 17 Haziran'da Osmanlı garnizonu kasabayı Belgrad kalesinden bombaladı. Belgrad'daki tüm yabancı konsoloslar (Avusturya konsolosu hariç), Osmanlı hükümetinin bu hareketini kınayan bir bildiri yayınladılar (Sotirović, 2011, s. 94). Sırp, Müslüman nüfusun Sırbistan'dan göç etmesi sorununa acil bir çözüm talep etmek için bu olayı kullandı. Garantör güçler, sorunun çözüleceği bir konferans düzenlenmesine karar verdiler. Konferansın arefesinde Rusya ve Fransa aynı duruşla ve Sırbistan lehine hareket etme konusunda anlaştılar. Konferans Temmuz 1862 yılında Kanlıca'da başladı (Özkan, 2011, ss. 187-190). Avusturya ve İngiltere Bâbiâli'nin tarafındaydı, bu nedenle konferansta açıkça karşıt iki taraf vardı. Osmanlı mürettebatının

Soko ve Üziçe kalelerinden tahliyesinin yanı sıra sivil Müslüman nüfusun Sırbistan'dan tahliyesine karar veren konferansın sonuçları, büyük beklentilere rağmen Prens Mihailo'yu tatmin etmedi (BOA, Y.EE., 32/11; BOA, HR.TO., 377/31; Стојанчевић, 1994, s. 295).

Dış Politika ve Balkan Devletleri İttifakı Oluşturma Çabaları

Prens Mihailo'nun programının ana hedefleri dış politika kapsamına girmektedir. Onun fikri, Balkan devletleri arasında bir ittifak oluşturmak ve Osmanlı yönetimi altındaki halkların ayaklanmalarını destekleyerek Osmanlıların Balkanlar'dan çekilmesine ve bir Güney Slav devletinin kurulmasına öncülük etmektir (Aslantaş, 2012, s. 3). Bu çabalarla, ülkedeki tüm kaynakların ve güçlerin bu hedefe yönlendirilmesi için mutlakiyetçi bir şekilde yönetilmesi gerektiği inancıyla iç politikayı dış politikaya tabi kıldı (Чубриловић, 1958).

Prens Mihailo Obrenoviç, 1858'den beri siyasette aktif rol aldı. Prens Mihailo'nun ulusal politikası ve düşünceleri dikkate alındığında, onu oluşturmak için var olan bazı yönler ve etkiler açıkça vurgulanmalıdır. Bunun sadece ortak bir Güney Slav devleti yaratma iddiasındaki milliyetçiliğin romantik coşkusuyla ilgili olduğu sonucuna varmak yanlış olur. Sırp prensi, Büyük Güçlerin Osmanlı İmparatorluğu topraklarını bölme planlarının gayet iyi farkındaydı. Sırp halkına ulaşan bu haberler rahatsızlığa ve korkuya neden oldu. Sırbistan, Büyük Güçlerin emperyalist iddialarına karşı kendisini savunamayan küçük bir vasal prenslik statüsüne sahipti. Bu nedenle, büyük bir ortak Güney Slav devleti fikri Sırplar için cazipti ve topraklarını ve devlet çıkarlarını Osmanlıların yerini almaya niyetli diğer devletlerden korumak için iyi bir fırsat sunmaktaydı. Bu fikir, İliya Garaşanin tarafından 1844'te Naçertaniye (Taslak) olarak bilinen Sırbistan'ın ulusal politikasına ilişkin planda açıklanmıştı (Bataković, 1994, ss. 157-183).

Prens Mihailo'nun ulusal politikası iki plan üzerine geliştirildi: Sırp nüfusunu doğrudan Osmanlı yönetimi altında toplayıp örgütlemek ve Balkan devletleri ve politikacılarla ittifaklar kurmak. İlk adım, komşu ülkelerde "Srpski Odbor" – *Sırp Propaganda Komitesi*'nin kurulmasıydı. Bu komitenin kuruyucusu Garaşanin ve komitede ana rolü İçişleri Bakan Yardımcısı Atanasiye Nikoliç oynadı. Bilgi toplama ve talimat verme konusundaki çalışmaları Prens Mihailo'nun hükümdarlığı boyunca sürdürdü (Стојанчевић, 1994, s. 296). Balkan Hristiyanlarının örgütlenmesinin, Osmanlılarla savaş başladığında bir ayaklanmaya hazırlık görevi görmesi gerekiyordu. Bosna Hersek, Eski Sırbistan topraklarında ve Bulgaristan'da isyan başlatmak için planlar yapıldı. Sırp hükümeti, Bulgar devrimci Georgi Rakovski

ile de bağlarını sürdürdü.⁸ 1862 yılında Belgrad'ın bombalanması sırasında ortaya çıkan krizde Balkanlardan gelen insanlardan gönüllü birlikler oluşturdu. Kendi ordu birliklerine de sahip olan Bulgar hareketiyle resmi bağlar 1863'te koptu (Стојанчевић, 1994, s. 296). Ayrıca 1862'den beri Sırp hükümeti Makedonya'da ulusal propaganda üzerinde çalışmıştı. Bu bölgedeki Sırp okulları ve kiliselerinin açılmasına ve işletilmesine yardım etmekteydi (Џамбазовски, 1982).

Sırp lar Balkanlarda Osmanlı karşıtı ittifak için Bulgarlar, Arnavutlar, Hırvatlar ve Macarlar temasa geçmeye çalışmışlardır (Стојанчевић, 1982, ss. 296-297). Sırbistan Knezliği'nin Balkan ittifakının oluşturulmasındaki en büyük faaliyeti 1866'da gerçekleşti. Anayasa savunucuları döneminden itibaren Sırp hükümeti Arnavut liderlerle bağlar kurdu. Garaşanin, Osmanlılara karşı bir ayaklanma veya savaş durumunda işbirliği sağlamak için onlarla bizzat görüştü. Ancak bu faaliyetin sonucu başarılı olmadı ve herhangi bir sözleşme imzalanmadı.

Yukarıda bahsedilen yıllarda Sırp hükümetinin en önemli diplomatik başarısı, Karadağ ile bir ittifakın sonuçlanmasıydı. Mihailo'nun saltanatının başında Sırbistan ve Karadağ arasındaki ilişkilerin iyi olmadığını belirtmek gerekir. Ancak kısa süre sonra durum sakinleşti ve olası bir ittifak için koşullar yaratıldı. Karadağ prensi Nikola Petroviç, Karadağ'ın Osmanlılara savaş açmaya karar vermesi halinde prens Mihailo'nun hizmetine gireceğini açıkladı. İttifakın resmi ve meşru bir şekilde gerçekleşmesi için prens Nikola'nın temsilcisi Niçifor Ducic Sırbistan'a gönderildi. İttifak Ekim 1866'da Çetinye'de 12 maddeden ibaret ittifak antlaşması imzalanmıştır. Antlaşmaya göre her iki prenslik de Osmanlı İmparatorluğu'na karşı ayaklanma ve savaş hazırlığı yapacak, iştirak edecek ve bu konuda çalışacaktı.. Savaşın başarılı olması durumunda prens Nikola, prens Mihailo lehine tahttan çekilmeye hazırды (Стојанчевић, 1994, 296; Јакшић-Вучковић, 1963, s. 285).

1867 yılı Sırp dış politikasında özel bir yere sahiptir. Sırp hükümeti, 1862'den ve Kanlıca'daki konferanstan bu yana Büyük Güçlerin temsilcilerine Osmanlı ordusunun Sırbistan topraklarını tamamen terk etmesi gerektiğini vurguladı. Sırp kapı kethüdası Yovan Ristić⁹ bu sorunu çözmek ve Büyük Güçlerin rızasını almak

8 Georgi Rakovski (1821-1867), Kazan'da doğmuş, Karlova'da ve İstanbul'da Rum okulunda okumuştur. Kırım Savaşı sırasında İstanbul'da Rusya için casusluk yapacak gizli bir örgüt kurmuş. Rakovski Bulgar tarihçileri milli kurtuluş hareketinin ilk organizatörü olarak adlandırılır (Özkan, 2011, s. 172).

9 Sırp devlet adamı, diplomat, tarihçi ve akademisyen. Ilija Garaşanin ve Nikola Paşiç ile birlikte 19. yüzyılda Sırbistan'ın en büyük devlet adamlarından biridir. Liberal Parti'nin kurucusu ve lideriydi. 1868-1893 yılları arasında Sırp siyasetinin en güçlü isimlerinden biri oldu.

için yenilenen diplomatik faaliyeti ilk başlatan kişi olduğundan bu eylem bazı olumlu sonuçlar verdi. 1867 baharında Büyük Güçler, Osmanlı garnizonlarının Sırp kalelerini terk etmesini talep ederek Bâbıâli'ye baskı yapmıştı. Osmanlı ordusunun Belgrad kalesinden çekilmesi konusunda anlaşmaya varmak zordu. Osmanlılar için kaleyi elinde tutmak bir onur meselesiydi. Sonunda anlaşmaya varıldı. Osmanlı ordusu Mayıs 1867'de Sırbistan'daki kaleleri terk etmiştir. Padişah ve Osmanlı hükümeti, bu tavizin Sırp'ların milli özlemlerini tatmin edeceğine ve prens Mihailo'nun başka planlardan vazgeçeceğine inanıyordu (Özkan, 2011, ss. 209-215). Sırp prensliğinin Mihailo dönemindeki dış politika faaliyetini incelediğimizde, Sırp hükümetinin bu başarısının, Sırbistan'ın Balkanlar'daki siyasi itibarını yükselten prens liderliğindeki politika sayesinde elde edildiği net bir şekilde ortaya koymaktadır.

Ayrıca 1867'de Gizli Bulgar Merkez Komitesi'yle bir anlaşmaya varıldı. Bükreş'teki Bulgar göçmenler örgütü, Sırp hükümetine işbirliği konusunda bir anlaşma önerdi. "Program političkog odnošaja Srbo-Bugara (Bugaro-Srba) ili njihov srdačan sporazum" adıyla bilinen bu antlaşma taslağı Sırp ve Bulgar halkının Osmanlı yönetiminden kurtulmasının ardından Bulgaristan'ın ortak Güney Slav devletinin bir parçası olacağı ve Bulgar halkının Sırp prensinin yönetimi altına alınacağını yazacaktı. Garaşanin'in bu talebe bir itirazı vardı. Her şeyden önce, Bulgar halkının Sırp prensinin yönetimi altında olmayı gerçekten isteyip istemediğini tespit etmek gerekiyordu (Aslantaş, 2012, s. 9). Bulgar heyetinin onay için Sırp hükümetine sunduğu protokol, daha önce sunulan taleplerle mutabık kalan 80 Bulgar temsilcisinin imzasını içeriyordu (Стојанчевић, 1994, s. 298).

Sırbistan-Yunanistan ittifakı bir Osmanlı karşıtı Balkan paktının temelini oluşturacaktı. Doğu Sorunu, Büyük Güçler tarafından değil, Balkan halklarının kendileri tarafından çözülmeliydi (Sotirović, 2008, s. 66). Yunanistan ile ittifak anlaşmasını imzalama süreci en uzun ve en zahmetli olanıydı. Sırp'lar ve Yunanlılar arasında ilk ittifak talebi prens Miloş döneminde Yunan tarafından geldi, ancak Miloş bu talebe olumlu cevap vermedi. 1861 yılında Yunanlılar yeniden ittifak talebinde bulunmuşlar. Garaşanin, İstanbul'daki Yunan temsilcisi Marco Renieris ile Sırp-Yunan ittifakının kurulması temelinde başarılı müzakereler yürüttü. Ancak bu teklife göre Yunanistan, Bulgaristan'ın bölünmesini ve Makedonya'nın tamamının ilhak edilmesini istemiştir. Garaşanin böyle bir teklifi hemen reddetti. Devamlı müzakerede Yunanlılar küçük bir taviz verdiler ve Arnavutluk'un bir kısmının Sırp'lara ilhak edilmesini teklif ettiler. Balkan İttifakı için önemli 1861 "Sırp-Yunan Konvansiyonun Ana Hatları" belgesi ortaya çıkmıştır. Ancak andlaşmanın hayata geçmesi Yunanistan ve Sırbistan'da meydana gelen iç ve dış siyasi olaylar yüzünden altı yıl kadar gecikmiştir. İttifak konulu görüşmeler

Belgrad'ın bombalanmasından sonra tekrar gündeme geldi. Bu vesileyle Sırp hükümeti Atina'ya bir elçi gönderdi. Ancak görüşmeler bir kez daha askıya alınmıştır. Prens Mihailo ile ittifak yapma eğiliminde olan Yunan hükümetinin başına Koumounduros'un geldiği 1866 yılın sonlarında ittifaka bir yaklaşıldı. *Megali İdea* sorunu ve Yunanlıların geniş toprak talepleri çözüme kavuşturulmadığı için müzakereler birkaç kez ertelendi. Sırplar ile Yunanlar arasındaki görüşmeler Mayıs 1866'da yeniden başlamıştır. Nihayet Ağustos 1867'de anlaşma imzalandı. Bu anlaşmaya göre her iki taraf da bir önceki anlaşmaya göre Osmanlı Devleti'ne karşı savaşa girmeyi taahhüt etmiş ve savaş için her iki tarafın sağlaması gereken asker sayısı belirlenmişti. Osmanlı'nın ittifak üyelerinden birine saldırması durumunda diğeri yardıma koşmak zorundadır. Osmanlı İmparatorluğu'na karşı savaş, Balkanlar'daki tüm Hristiyanların kurtuluşuna kadar sürecekti. Bu mümkün değilse, Yunanistan savaş ganimeti olarak Epir ve Tesalya'yı, Sırbistan ise Bosna ve Hersek'i alacaktı. Sırbistan ile Yunanistan arasındaki askeri sözleşme Şubat 1868'de imzalandı (Јакшић-Вучковић, 1963, ss. 287-294/387-395; Stavrianos, 1964, ss.100-102).

Sırbistan ile Romanya arasındaki ilişkiler özellikle 1862'de Knez Kuza Rusya'dan Sırp Knezliği'ne silah sevkiyatına müsaade etmesiyle gelişmiştir. İki taraf arasında 1865'te bir ittifak antlaşmasının sonuna kadar gelinmiştir. Buna göre her iki tarafın belirleyeceği bir tarihte artık Osmanlı devletine yıllık vergilerini ödeyecekleri bildirilecekti. Eğer bir Osmanlı saldırısına yol açarsa her iki taraf 5.000'den az olmamak üzere silahlı güç ile birbirlerine yardım edeceklerdi. Mağlubiyet durumunda Rusya'nın himayesi aranacaktı. Bu antlaşma Prens Mihailo tarafından onaylanmamıştır (Stavrianos, 1964, ss. 91-92). Sırp-Romen görüşmeleri de Şubat 1866'da Knez Kuza'nın devrilmesi ve yerine I. Carol'un gelmesiyle kesintiye uğramıştır. I. Carol, Romanya'nın askeri teşkilat tamamlanana kadar Osmanlılarla ilişkilerini kesemeyeceğini söyleyerek Mihailo'yu hayal kırıklığına uğratmıştır. Romanya ile ittifak müzakereleri yürütüldü, ancak sonunda sadece ticari ilişkilerin geliştirilmesi konusunda bir anlaşmaya varıldı (Stavrianos, 1964, ss. 101-102).

Mayıs 1866'da Sırbistan, Balkan ittifakı bağlamında elinden gelenin çoğunu yapmış görünüyordu. Sırbistan, Karadağ ile bir anlaşma, Yunanistan ile bir ittifak anlaşması ve bir askeri konvansiyon ve Romanya ile bir dostluk anlaşması imzaladı. Bulgarlar, Hırvatlar, Macarlar gibi Balkan uluslarının milliyetçi temsilcileriyle görüşmeler yapıldı. Bundan sonra yapılması gereken somut adımlar atmaktı. Fakat bu müzakereler başarıya ulaşmadı. Balkan ittifakının başarısızlığının gerçekleşmesi bağlamında birkaç neden sayabiliriz. İttifakın bir türlü hayata geçememesinin ilk ve en önemli sebebi, 10 Haziran 1868'de Prens Mihailo'nun öldürülmesidir

(Стојанчевић, 1994, s. 301). Mihailo'nun yerini alan yeni Sırp prensi Prens Milan Obrenović reşit değildi ve o anda Balkan ittifakıyla ilgili hiçbir vizyonu yoktu. Öte yandan, İliya Garašanin'in Kasım 1867'de görevden alınmasıyla ittifak, aktif ve ana düzenleyicisinden mahrum kaldı. Diğer bir bariz sebep ise Sırbistan'ın o an Osmanlı'ya karşı savaşa girecek ekonomik, siyasi ve askeri güce sahip olmamasıdır. Gözden kaçırılmaması gereken bir diğer unsur da Rusya ile Sırbistan arasındaki ilişkilerin istikrarsızlığıdır (Stavrianos, 1966, ss. 395-396).

Balkan ittifakının başarısız olmasındaki bir diğer önemli faktör de ittifakın imzalanmasındaki gecikmedir. Savaşın başlaması için en uygun yıl 1866'dır. Ardından Avusturya ile Prusya savaşı çıkmış ve Osmanlılar Girit meselesini halletmişlerdir. Ancak Prusya-Avusturya savaşının sadece altı hafta sürmesi Osmanlılar'ın Girit'teki olayları nispeten hızlı bir şekilde sakinleştirmeyi başarmasını sağladı. Bütün bunların Sırp-Yunan ittifakının imzalanmasından önce olması, Birinci Balkan İttifakının gerçekleştirilemesini doğurdu.. Ancak Balkan İttifakı bir proje olarak Balkan siyaseti açısından devlet adamlarının zihninde önemli bir yer tutmakta ve genel olarak değerli bir faaliyet olarak değerlendirilmektedir (Aslantaş, 2012, s. 12).

Sonuç

1860-1868 yılları arası Sırp devlet düşüncesinin gelişmesinde en önemli dönemlerden biridir. O dönemde Sırp prensi Mihailo Obrenović'ti. Prens Mihailo'nun ikinci saltanatı, hükümet biçimi, devlet adamlığının kalitesi ve önemli kararlar alma kararlılığı açısından, birinci saltanat dönemindeki faaliyetlerinin tamamen farklıydı. Prens Mihailo, Bosna-Hersek, Karadağ ve Güney Macaristan'daki Sırp ve Bulgarlarla dâhil olmak üzere yakın işbirliği içinde çaba göstermişti. O zamanlar ülkenin her yerinde Sırp'ların aynı devlette yaşamak ve halkının birleşmesi hayali vardı. Prens Mihailo da bu yönde siyaset yürütmüştü. İlk adım olarak 1861 yılında Milli Ordusu Yasasını çıkardı ve yabancı subayları Sırbistan'a getirdi. Modern orduyla Prens Mihailo, yurttaşları arasında ulusal ruhun ve gururun uyanmasını coşkuyla körükledi.

Prens Mihailo'nun ana hedefi, tüm kardeş halkları Osmanlı yükünden kurtarmaktı. Siyasi felsefesi, Sırbistan'ın ulusal hedefleri gerçekleştirmek için güçlü bir ulusal birliğe ihtiyacı olduğu ifadesine dayanıyordu: Osmanlılara karşı savaş, ulusal egemenliğin kazanılması, bölgesel genişleme ve devletin modernleşmesi. Preobrazenye Meclisi'nde (1861) devlet idaresinin reformunu ve modernleşmesini gerçekleştirdi. Konsey ve hükümetle ilgili yasalar çıkarıldı ve hükümlerin geçerliliğine sahip oldular. 1838 Ferman'ı (Türk Anayasası) bazı maddelerini

değersizleştirmeyi başardı. Bu anlamda önemli kanunlar bunlardı: Devlet Konseyi Yasası, Kamu Yönetiminin Teşkilatına İlişkin Yasa, Yetkililer, Millet Meclis Yasası, Belediyeler İlişkin Yasalar. Bu anayasal kanunlar, Türk Anayasası'nı temelden değiştirmiştir. Anayasada yer almayan kurumsal değişiklikler temelinde, üyelerinin sabit bir konumu olmayan konseyinin yetkileri azaltılmış, halkın temsilcisi daimi bir devlet organı ve kamu yönetiminin denetimi öngörülmüş ve prens tarafından düzenlenmiştir. Konsey üyelerinin sürekliliği kaldırılmış, bakanların meclis üyeleri arasından seçilmesi ve sadece prene bağlı olması getirilmiştir.. Mihailo'nun görev süresi boyunca Meclis çok nadiren toplanmış, yalnızca 3 yılda bir oturumlar "danışma niteliğinde" bir karakter kazanmıştır. (Радојевић, 2004, ss.12-13).

Prens Mihailo dönemindeki aktif dış politikanın iki somut başarısı olmuştur, bunlar: Müslüman nüfusun Sırbistan'dan çekilmesi ve kalelerin Osmanlı ordusu tarafından terk edilmesi. Bu arada Balkan devletleri vatanseverler ve siyasi partilerle kurduğu ittifaklar veya en azından işbirliğini sağlamak için çalıştığı ittifaklar hemen sonuç vermemişti. Sırbistan dış politikasının başardığı şey, Balkan Hristiyan halklarının Osmanlı yönetiminden kurtuluşu meselesinin açılmasıydı. Bu bakımdan Sırp prensliğinin Balkanlar'da önemli bir rol oynadığını söylemek yanlış olmaz. Ancak bu politika, Prens Mihailo'nun ölümüyle güçlü bir dönüş yaşadı. Milliyetçilik fikrinden ve Sırbistan'ın Osmanlı İmparatorluğu'ndan bağımsız statü kazanması ve ardından tüm Balkan devletlerinin Osmanlı yönetiminden kurtulma arzusundan esinlenenbu Balkan politikasının ilham kaynağı Prens Mihailo Obrenoviç idi. Prens Mihailo'nun figürü ve eseri, koptuğu gerçek tarihsel bağlama geri döndürülmelidir. Karakterinin özelliğinden dolayı Sırp halkında özel bir yere sahipti. Balkan Savaşları sırasında ortaya çıkan bu Balkan ittifakının fikirlerinin hayata geçmesi için daha elverişli uluslararası ve dâhil koşulların olgunlaşması gerekiyordu.

Kaynaklar

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı (BOA):

Sadâret Mektûbî Umum Vilâyât (A.MKT.UM): 478/74; 503/88;

İrade Hariciye (İ.HR): 179/9858.

Hariciye Nezareti Siyasi Kalemi (HR.SYS): 1384/2.

Hariciye Nezareti Tercüme Odası (HR.TO): 377/31; 283/5.

Yıldız Esas Evrakı (Y.EE): 32/11; 41/139.

Monograf ve Makaleler:

Аврамовић, С. (2010). “Сретењски устав - 175 година после”, *Анали Правног факултета у Београду*, 58, бр. 1, Београд.

Aslantaş, S. (2012). “Birinci Balkan İttifakı 1866-1868”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. 52, S. 2. Ankara.

Aslantaş, S. (2023). *Osmanlı'da Sırp İsyanları: 19. Yüzyılın Şafağında Balkanlar*, (2. Baskı, Genişletilmiş Yeni Baskı), İstanbul.

Bataković, D. (1994). “Ilija Garašanin's Načertanije: A Reassessment”, *Balkanica*. vol. XXV-1, Belgrade.

Börekcî, M. Ç. (2001). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sırp Meselesi*. İstanbul.

Ceylan, A. (2019). “Sırbistan'ın İdare-i Dâhiliyesine Dâir Kanunnâme: 1838 Türk Anayasası (Turski Ustav)”, *Türk Hukuk Tarih Araştırmaları*, 28, İstanbul.

Драгнић, А. (1989). Развој парламентаризма у Србији, Горњи Милановац.

Јакшић, Г., Вучковић, В. Ј. (1963). Спољна политика Србије за владе кнеза Михала (први балкански савез), Београд.

Јакшић, Г., Страњаковић, Д. (1937). Србија од 1813–1858, Београд.

Јовановић, С. (1933). Друга влада Милоша и Михаила: 1858-1868. Београд.

Јовичић, М. (1990). “Устави и уставност Србије у светлости актуелних уставних борби”, *Уставни развитак Србије у XIX веку и почетком XX века*, Београд.

Љушић, Р. (1986). *Кнежевина Србија (1830–1839)*, Београд.

Љушић, Р. (1990). “О Уставу од 1838. године”, *Уставни развитак Србије у XIX веку и почетком XX века*, Београд.

Љушић, Р., Поповић Д. М. (2004). *Устав Књажевства Србије: 1835*. Београд.

Милићевић, Ј. (1964). Јеврем Грујић : историјат светоандрејског либерализма, Београд.

Митриновић, Ч., Брашић, М. Н. (1937). *Југословенске народне скупштине и сабори*, Београд.

Özkan, A. (2011). *Miłos'tan Milan'a Sırp Bağımsızlığı (1830-1878)*, İstanbul.

Özkan, A. (2011). “Müslümanların Sırbistan'dan Çıkarılmasının İlk Adımı: 1862 Belgrad

- Olayları ve Belgrad'ın Bombalanması". *AÜDTCF Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, 30/50, ss. 171-194.
- Özkan, A. (2011). "Kanlıca Konferansı Sonrasında Müslümanların Sırbistan'dan Çıkarılmaları ve Osmanlı Devleti'nin Sırbistan'dan Çekilişi (1862-1867)". *Gazi Akademik Bakış*, 5/9, ss. 123-138.
- Радојевић, М. (2004). Српски устави од 1835. до 1990, са уставима Краљевине СХС и Краљевине Југославије, Београд.
- Радојевић, М. (2010). "Сретењски устав и развој политичких идеја и институција", Политичка ревија, Год. 9 (22), бр. 3, Београд.
- Sotirovic, V. B. (2011). "Serbia's Diplomatic Preparations for the Creation of the First Balkan Alliance, 1861–1864", *Historical Review*, 65, Ljubljana.
- Stavrianos, L. S. (1964). *Balkan Federation: A History of the Movement toward Balkan Unity in Modern Times*. New York.
- Stavrianos, L. S. (1966). *Balkan since 1453*. New York.
- Стојанчевић, В., Милићевић, Ј., Попов, Ч. (1994). Од Првог српског устанка до Берлинског конгреса 1804-1878, V књига, I том, Београд.
- Чубриловић, В. (1958). Историја политичке мисли у Србији XIX века, Београд.
- Чубриловић, В. (1970). Ослобођење градова од Турака 1862-1867, Београд.
- Џамбазовски, К. (1982). Грађа за историју македонског народа : из архива Србије Београд.